

ORTAÇAĞDA İHTİYAT BAĞLAMINDA HÜKÜMDARIN ASLI BİR VAZİFESİ: İSTİHBARAT (YUSUF HAS HACİB VE NİZAMÜ'L MÜLK EVRENİNDE)

Aziz BAŞDİN*

Erol TOPÇU**

ÖZET

Tarihten bu yana devletler, ülke güvenliğini sağlamak için muhtelif yöntemler kullanmışlardır. Bu yöntemlerden biri olan istihbarat ve istihbarat faaliyetleri, devlet mekanizmasının en önemli yapılarından birini oluşturur. Zira askeri gücü ne kadar güçlü olursa olsun istihbarat olmadan bir devletin bu gücünü sistemli ve verimli kullanması mümkün değildir. Tarihte istihbarat faaliyetlerini yürüten milletlerin başında devlet kurmakta mahir olan Türkler gelmektedir. İslamiyet öncesi Türk devletlerindeki istihbarat faaliyetleri hakkında detaylı malumat yoktur. Ancak, İslamiyet sonrasında ise istihbarat faaliyetleri, Türk-İslam devletleri için çok önemli bir konumda olmuştur. Ortaçağ'da istihbarat faaliyetlerini kamil şekilde tatbik eden devletlerin başında Karahanlılar ve Büyük Selçuklular gelmektedir. Bu devletler zamanında yetişmiş ve bu devletlerin hizmetinde bulunmuş olan bilge devlet adamları her konuda olduğu gibi istihbarat ve istihbarat faaliyetleri hakkında bilgiler vermişlerdir. Bu çalışmada Ortaçağ'da istihbaratın hükümdarlar için önemi, iki büyük devlet adamı olan Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig adlı eserinde ve Nizamü'l Mülk'ün Siyasetnamesinde ortaya koydukları bilgiler ışığında ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: İstihbarat, Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hacib, Nizamülmülk, Siyasetname

IN THE CONTEXT OF PRECAUTION A VITAL DUTY OF THE RULER IN MIDDLE AGE: INTELLIGENCE (IN THE UNIVERSE OF YUSUF HAS HACIB AND NIZAMÜ'L MULK)

ABSTRACT

Since history, states have used various methods to ensure country security. One of these methods, intelligence and intelligence activities, constitutes one of the most important structures of the state mechanism. No matter how powerful the military might be, it is not

* Gazi Üniversitesi Doktora Öğrencisi

** Gazi Üniversitesi Yüksek Lisans Öğrencisi

*Ortaçağda İhtiyat Bağlamında Hükümdarın Asli Bir Vazifesi:
İstihbarat (Yusuf Has Hacib ve Nizamü'l Mülk Evreninde)*

possible for a state to use this power systematically and efficiently without intelligence. At the beginning of the nations that have carried out intelligence activities in the history, Turks are the ones who are privileged to establish the state. There is no detailed information about the intelligence activities in pre-Islamic Turkish states. However, after Islam, intelligence activities were very important for the Turkish-Islamic states. In the Middle Ages, Karahanlılar and the Great Seljuks are among the leading states that apply the intelligence activities. These wise statesmen who were brought up in time and served in these states gave information about intelligence and intelligence activities as they are in every case. In this study, the importance of intelligence for rulers in the Middle Ages was discussed in the light of two great statesmen, Yusuf Has Hacib in his Kutadgu Bilig and Nizamü'l Mülk's Siyasetname.

Key Words: *Intelligence, Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hacib, Nizamü'l Mülk, Siyasetname*

1.GİRİŞ

Yaklaşık 4 bin yıllık Türk tarihinde kurulmuş olan onlarca devlet ve devlet adamları için temel gaye, hükmedilen ülkenin ve ülke halkının her manada refahını tesis etmek olmuştur. Bu amaçla devleti idare edenler kendilerine düşen vazifeleri ifa etmek için siyasi ve iktisadi olarak muhtelif politikalar geliştirmeye çalışmışlardır. Bu yöntemlerden biri de ülke güvenliğini iç ve dış tecavüzlere karşı korumak ve bu yönde politikalar üretmek için kullandıkları istihbarat faaliyetleri olmuştur. İstihbarat faaliyetleri, devlet kurumunun ortaya çıkmasıyla başlamış ve nizam kazanmıştır. Zira bir devletin yönetici konumundaki kişi ve kişiler, tehlikelere karşı nasıl güvende oluruz, topraklarımızı nasıl koruruz düşüncesiyle basit ve gelişmiş şekilleriyle istihbaratla ilgilenmiş, zamanla bu faaliyetleri geliştirerek istihbaratı devlet mekanizmasının en önemli teşkilatlarından biri haline getirmişlerdir. Ortaya çıkan teşkilatlanma gerek savaş, gerekse barış dönemlerinde iç ve dış tehditlere karşı devlet adamlarının tedbir aldığı faaliyetlerin ürünü olmuştur(Gökalp,2014:41). Bu yapılanmayı ve Türk İstihbaratının tarihsel gelişimini anlatmak için öncelikle “İstihbarat nedir, ne işe yarar, görevleri nelerdir?” sorularına sırasıyla cevap vermek gerekir. İstihbarat kelimesi, “Haber” kelimesi gibi Arapça kökenli “Habera” fiilinden türemiş bir isimdir. Sözlük anlamı olarak yeni bir bilgi vermek ya da yeni bir bilgi almak demektir(Aydın, 2011:17). Ancak bugün teknik olarak kullanılan manaları farklıdır. Modern anlamda istihbarat basit bir haber alma-verme faaliyeti değil, elde edilen bilginin, güvenilirlik tezgâhından geçirilerek işlenmesi, değerlendirilmesi sonucu ortaya çıkan yeni bilgiyle ülke lehine politika üretme aracıdır. İstihbarat teşkilatının görevi; planlama, toplama, işleme, çözümleme, üretim ve dağıtım tekniklerini kullanarak, devlet adamlarına karmaşık durum ve konuların kavranmasını sağlayacak uygun ve güvenilir bilgileri vermektir. İstihbarat kurumları ulusal güvenlikle ilgili alanlarda çözümlemeler sunar, muhtemel krizler hakkında erken uyarı sağlar, mevcut ve

*Ortaçağda İhtiyat Bağlamında Hükümdarın Asli Bir Vazifesi:
İstihbarat (Yusuf Has Hacib ve Nizamü'l Mülk Evreninde)*

muhtemel rakiplerinin niyetlerini ayırt ederler. Bunun yanında ulusal savunma planlaması ve askeri harekâtları bilgilendirir. Ayrıca devletin çıkarlarını korumak için örtülü faaliyetlerde bulunurlar. İstihbaratın yapılandırılması ülkeden ülkeye fark gösterir. Aslına bakıldığında bir ülkede istihbaratın olması, egemenlik alametlerinden biridir. Zira modern hukukta egemenlik, devletin kayıtsız ve şartsız bağımsızlığına sahip olması, diğer devlet ve milletlerle her alanda eşit durumda bulunması ve sahip olduğu güç ve kuvvetle ülke dahilinde o ülkeye karşı koyabilecek gücün olmamasıdır(Taneri,2015:72). Bu sebeple, neredeyse tüm ülkelerin ayrı olarak Askeri İstihbaratı, Güvenlik İstihbaratı, Suç İstihbaratı ve Dış İstihbaratı gibi karar alıcıları destekleyen örgütleri vardır (Aydın, 2011:19).

Türklerde istihbaratın tam manasıyla teşkilatlanması, İslamiyet'in kabulünden sonra kurulan ilk Türk-İslam devletleriyle birlikte, Emevi ve Abbasi devlet teşkilatının etkisinde kalınarak başlamıştır. Çünkü, casusluk ve istihbarat İslam hukukunda da yer almıştır. Öyle ki Maliki mezhebinde düşman lehine çalışan Müslüman zındık olarak kabul edilmiş, tövbe etse de hakkında idam hükmü verilmiştir(Gökalp,2014:41). Bakıldığında zaten bu zamana kadar Türklerde ki istihbarat faaliyetleri bölücü ve yıkıcı casusluk faaliyetlerine karşı iç güvenliği sağlamaktan ve basit casusluk faaliyetlerinden öteye gidememiştir. Bütün bu etkilerin dışında Türklerin İslam coğrafyasına girmesiyle yeni rakiplerle karşılaşması ve onlar tarafından yıkıcı ve bölücü istihbarat faaliyetleriyle daha şiddetli bir şekilde karşı karşıya kalması sonucunda istihbaratı teşkilatlandırma zaruri bir durum haline gelmiştir. Çünkü doğru ve eş zamanlı üretilen ve dağıtılan bir istihbarat olmadan sürdürülen mücadelenin başarıya ulaşma şansının az olduğu söylenebilir(Özer,2015:1).

Ortaçağda istihbarat faaliyetleri Türk ve İslam devletlerinde Berid Teşkilatı vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. Bu kelimenin aslına dair muhtelif görüşler hakimdir. Latince “posta hayvanı” manasındaki “veredus”tan geldiğini iddia edenler olmasına karşın Arapça veya Farsça “kesik kuyruklu” anlamına gelen “büridedüm”den alındığını savunanlarda vardır. Berid Teşkilatı, Sasaniler ve Bizans'ta olduğu gibi Cahiliye devri Araplar'da vardır. Hz. Peygamber döneminde de resmi bir posta teşkilatı düzenlenmesine gidilmiştir. Emeviler devrinde ise bu teşkilatı sistemli hale getiren ilk Emevi halifesi Muaviye'dir. Abbasiler'in ilk zamanlarında da posta teşkilatında düzenlemeye gidilmiş, Halife Mehdi devrinde Bağdat-Bizans liman şehirleri arasında bağlantı bir posta bağlantısı sağlanmıştır. Bu teşkilatın sorumlusuna da “sahib-i berid” veya “haraiti” denilmiştir. Bu devirde ana yollar üzerinde yaklaşık 12 veya 24 kilometrede bir menzil noktası kurularak buralara beridi katarlar ihdas edilerek teşkilat genişletilmiştir. Menzil noktalarında habercilerin konaklaması ve araç olarak binek hayvanı değiştirmeleri için imkânlar sağlanmıştır. Bu uygulama Karahanlılar ve Büyük Selçuklu devletlerinde de uygulanmıştır. Bu uygulama ile devlet liderleri, “sahib-i haber” ler vasıtasıyla ülke içinde gelişen hadiseler hakkında malumat sahibi olmuşlardır(Ha

*Ortaçağda İhtiyat Bağlamında Hükümdarın Asli Bir Vazifesi:
İstihbarat (Yusuf Has Hacib ve Nizamü'l Mülk Evreninde)*

rekat,1992:498-501). Berid teşkilatı posta işlerini düzenleyen bir kuruluş olsa da günümüz manasında bir posta teşkilatı gibi çalıştığını söylemek yanlış olacaktır. Zira, o dönemde berid idaresinin müdür veya başkanı, günümüzdeki istihbarat dairesi başkanı veya müfettişine benzerdi. Berid reisi, hükümdarın özel ajanı, gören gözü ve işiten kulağıydı ki günümüzde posta ve istihbarat teşkilatının iç içe geçmiş hali durumundaydı(Zeydan,2012:299).

Türk tarihinde hükümdarların istihbarata dair tutumları ve faaliyetleri, açık bir şekilde olmasa da, ülkenin güvenliğini temin etme noktasında üzerlerine düşen bir görev olduğu devlet adamları tarafından hatırlatılmıştır. Ayrıca, toplumda huzursuzluğa anarşiye ve çöküntüye sebep olan durumların ortaya çıkmaması için veya devletin içerisine düştüğü sıkıntılı ortamdan kurtarılması amacıyla yönelik olarak devlet adamlarının siyaset bilimi niteliği taşıyan ve özde devlet hayatına ilişkin kurallar ve tavsiyeler içeren eserler kaleme alınmaya başlamıştır. Bu türden eserlere misal vermek gerekirse; Orhun Kitabeleri, Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig'i, Nizamü'l-Mülk'ün Siyasetnâmesi, Beydabâ'nın Kelile ve Dimne'si, Katip Çelebi'nin Mizanu'l-Hakk'ı, Koçi Bey'in Risalesi, Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın Nesâyihu'l-Vüzerâ ve'l Ümerâ'sı ilk akla gelenler olarak sayılabilir (Özbek,2007:149). Siyasetname olarak adlandırılan bu eserler, hem mevcut dönemin liderlerine nasihat türünde olurken, hem de gelecek nesle bir tür siyasi vasiyetname görevi taşımışlardır. Çünkü siyasi vasiyetnamelerdeki temel amaç, kendinden sonraki kuşaklara telkinlerde bulunarak ilgili konuda sorumluluk yüklemektir(Kılınç,2008:3). Türk tarihinde "siyasetname" denilince akla ilk önce Büyük Selçuklu Devleti'nin ünlü veziri Nizamülmülk'ün¹ "Siyasetname-si" gelmektedir. (Taneri,2015:227). Bundan başka Karahanlı devlet adamı Yusuf Has Hacib tarafından kaleme alınan "Kutadgu Bilig"² adlı eser de siyasetname türünün özelliklerini taşımaktadır. Nizamü'l Mülk'ün Siyasetnamesinde olduğu

1 Büyük Selçuklu İmparatorluğunun meşhur veziri ve İslam şarkının büyük devlet adamlarından biridir. Horasan'ın eski kültür merkezlerinden Tus şehrinde doğmuştur. 1040'daki Dandanakan Savaşı'ndan sonra kısa bir süre için Gazne'ye gitmiş ise de, tekrar Horasan'a dönerek Selçuklu hizmetine girmiş ve Sultan Alp Arslan'ın Belh valisi Abu Ali b. Şadan tarafından vilayet işlerinin düzenlenmesi için memur edilmiştir. Alp Arslan'ın 1064'te resmen Selçuklu Sultanı ilan edilmesinden sonra Selçuklu Devleti vezirliğine getirilmiş, Halife al-Kaim bi Arm Allah tarafından, "nizam al-mulk ve kivan al-davla ve'l din" lakapları verilmiştir. 29 yıl süren vezirliği esnasında Büyük Selçuklu en büyük mesuliyetli adamı sıfatı ile ve yüksek bir dirayet ile vazife görmüştür. Yazdığı Siyasetnamesi ile Büyük Selçuklu Devletinin devlet teşkilatlanması hakkında bilgi vererek olması gereken yönetim biçimi, teşrifat ve kurallar hakkında geniş bilgiler vermiştir. Bkz. (Kafesoğlu, 2016:307-308)

2 Kutadgu Bilig, Karahanlı Devleti zamanında, 1069 yılında Balasagunlu Yusuf Has Hacib tarafından Türk dilinde yazılan ilk İslami eserdir. Kutadgu Bilig mesnevi biçiminde yazılmış bir siyasetnamedir. Eser, 6645 beyitten oluşmaktadır. Eser Yusuf tarafından Balasagun'da yazılmaya başlanır, 1068 yılında Doğu Karahanlı Devleti'nin merkezi Kaşgar'da tamamlanmıştır. Eser Tavgaç Buğra Han'a sunulduktan sonra, Yusuf, Has Hacib unvanını almıştır. Bkz. (Taş,2010:188-189)

*Ortaçağda İhtiyat Bağlamında Hükümdarın Asli Bir Vazifesi:
İstihbarat (Yusuf Has Hacib ve Nizamü'l Mülk Evreninde)*

gibi Kutadgu Bilig’de de devlet yönetim prensipleri ele alınmıştır. Yusuf’un eserinde hükümdarın vasıfları, halkın hükümdara karşı vazifeleri biraz ülküleştirilmiş olduğunda şüphe olmasa da, mevzu bahis olunan konuların hayattan alındığı muhakkaktır(Aksal,2014:95).

İstihbarata ve siyasetnelere dair genel bilgilerin ardından mezkur büyük devlet adamlarının yazdığı siyasetname türündeki eserlerinde zikrettikleri istihbarata dair bilgiler ışığında Ortaçağ’da bir hükümdar ve devlet için istihbaratın önemine dair değerlendirmeye geçebiliriz.

2.KUTADGU BİLİG-SİYASETNAME VE İSTİHBARAT

Türk devlet ve toplum düşüncesini en açık ve sade bir şekilde yansıtan ilk Türk-İslam eserlerinin başında gelen Yusuf Has Hacib’in kaleme aldığı Doğu Karahanlı hükümdarına takdim edilen Kutadgu Bilig, birçok konuda bilgiler vermektedir. Devlet liderlerinin vazifelerine de yer veren müecelif, haydutların ortadan kaldırılmasını ve yolların emin bir şekilde sokulmasından hükümdarın mesul olduğunu belirtmiştir (İnalçık,1966:7). Şüphesiz bir hükümdarın ülke içindeki asayişini sağlayabilmesi mevcut haber alma sisteminin gelişmiş olmasına bağlı olduğu kabul edilen bir gerçektir. Bir hükümdar haber alma sistemi ile ülke içindeki ahvalden malumat sahibi olarak müspet ya da menfi durumlara göre tedbir alarak bir iç güvenlik politikası oluşturabilir. Yusuf Has Hacib kaleme aldığı bu eserde istihbarata dair bilgiler de vererek hükümdarın asli bir vazifesi olduğuna dikkat çekmek istemiştir. Büyük Selçuklu Devletinin en ileri devlet adamlarından olan Nizamü'l Mülk, devlet yönetimi ve siyasetiyle ilgili kaleme aldığı Siyasetname adlı eserinde istihbarat konusu hakkında da detaylı bilgiler vermekte ve istihbaratın yani Berid Teşkilatının gerekliliğini vurgulayarak hükümdarların memleketinde olup bitenleri bilmesi gerektiğini söylemektedir. Nizamü'l Mülk, Siyasetname adlı eserinde bunu şöyle açıklamaktadır;

“Uzak yakın ordu ve raiyyet ahvalini arayıp sormak, az ve çok olup biteni bilmek padişahların vazifesidir. Zira böyle yapmazsa, ayıp olur, gaftlet, tembellik ve zulme hamlederler ve memlekette olup biten fesadı ve zulmü ya biliyor ya da bilmiyor. Eğer biliyorsa meselenin çaresine bakmıyorsa zalimdir ve eğer biliyorsa gaftlete düşürülmüştür. Her iki husus da iyi değildir. Mutlaka Sahib-i habere ihtiyaç vardır”(Nizamü'l Mülk, 2013:46).

Bu bilgiden anlaşılıyor ki; Yusuf Has Hacib gibi Nizamü'l Mülk de ülkenin genel durumu hakkında hükümdarın bilgi sahibi olması gerektiği üzerinde durmuş, bunu bir vazife olarak belirtmiştir. Dün olduğu gibi bugün de güçlü bir devlet, iyi bir haber alma ağına sahip olan devlettir. Bunun şuurunda olan devlet adamlarının devleti ayakta tutmak için, içeriden ve dışarıdan gelecek tehdit saldırı ve isyanları daha başlamadan haber alıp ona göre tedbirlerini almaya yönelik teşkilatlar kurduğu görülmektedir. (Özbek,2009:88) Bu konunun hükümdarın vazi-

*Ortaçağda İhtiyat Bağlamında Hükümdarın Asli Bir Vazifesi:
İstihbarat (Yusuf Has Hacib ve Nizamü'l Mülk Evreninde)*

fesi olduğu noktasında diğer siyasetname yazarları da iki devlet adamını tasdikler niteliktedir. Misal olarak Garsu'd-Din Halil b. Şahin ez-Zahiri'nin Memlük idaresi altında bulunan Mısır, Suriye ve Hicaz bölgelerini idari ve siyasi bir tablosunu çizdiği “Kitab-u Zübdetü Keşfü'l Memalik ve Beyam-ıt-Turuk ve'l-Mesalik” adlı eseri verilebilir. Garsu'd-Din Halil, bu eserinde ideal devlet başkanının nasıl olması gerektiğini örneklerle açıklayarak Hunlardan günümüze uzanan çizgide Türk devlet telakkisinin temel prensiplerini ele almıştır. Ayrıca, onun ikinci sırada zikrettiği göreve dair “ülkenin her parçasından haberdar olmalı” sözleri ve arkasından “her zaman yakındaki ya da uzaktaki olayları takip etmeli ve ilim sahiplerine, sahip çıkmalı, askerlerin ve halkının, hal ve hatırını sormalı” ifadeleri, bir sultanın iyi bir istihbarat ağı kurmasını teşviktir(Özbek,2009:88)

Yusuf Has Hacib, dolaylı olarak da olsa ilk olarak istihbarata dair “bir memleketin bağı ve kilidi iki şeyden ibarettir; biri ihtiyatlılık biri kanun; bunlar esastır”(Yusuf Has Hacib, 1998:152) beytinde zikretmektedir. Buradan ihtiyatlılıktan maksat tedbirli davranmadır ki bu, istihbaratın en önemli unsurlarından biridir ve karşılaşılabilecek olumsuz vaziyetler karşısında önlemler olarak doğabilecek olumsuzlukları bertaraf etmektir. Bu beyit Yusuf'un savaş dışı istihbarata dair önemine de dikkat çekmektedir. Çünkü savaştan önce tedbirli davranmak tarihten bu yana harp geleneği olmuştur. Bunun yanında Nizamü'l Mülk, Sahib-i haber ve Münhi(İstihbarat teşkilatında ki memurlara verilen isim) tayin etmenin hükümdarın adalet, uyanıklık ve basiretindedir demiş ve bunlar uygulandığı takdirde hükümdarın otoriteyi sağlayacağını söylemiştir. Ayrıca düşüncelerini pekiştirmek için de “Cahiliyette ve İslam'da padişahların büyük şehirlerde hayır ve şer olup bitenden haberdar olan Sahib-i Berid'i olmuştur”(Nizamü'l Mülk, 2013: 46) diyerek kanıt niteliğinde örnekler sunmuştur.

Yusuf Has Hacib, savaş zamanlarında o dönemin geleneği olarak iki ordunun karşı karşıya kalması durumunda nasıl vaziyet alması gerektiği üzerinde önerilerde bulunmuştur. Örneğin; ordu tertibatını anlatırken “ordu kumandanı düşmana karşı harekete geçerken, düşmana karşı koyacak esas kuvvetleri etrafında buldurmalıdır”(Yusuf Has Hacib, 1998: 174) demiştir. Ardından “öncü ve keşif kolları seçip ayırmalı: ihtiyatlı olmalı, göz ve kulağını uzaklara çevirmelidir”(Yusuf Has Hacib, 1998: 174) diye ekleyerek aslında bilgi almakta ön hazırlığın ve dolayısıyla istihbaratın öneminden bahsetmiştir. Çünkü geleneksel askeri istihbaratta önemli olan düşmanın kapasitesi ve muharebe düzenin ortaya çıkarılmasıdır (Özer,2015:1) Bunun dışında “öncü kuvveti ile düşman yakınlarına sokulmalı, otuna ve suyuna iyice dikkat ederek, karargâh kurmalıdır”(Yusuf Has Hacib,1998:174) diyerek de düşmanın savaş meydanındaki ahvali hakkında bilgi almanın önemine değinmiştir. Yusuf Has Hacib'in temas ettiği bu savaş ve istihbarat tekniği, İslamiyet öncesi Türk ordu teşkilatının özelliklerini yansıtmaktadır. Zira Türkler'in eskiden beri uyguladıkları savaş teknikleri, iki esasa dayanmaktaydı ki

*Ortaçağda İhtiyat Bağlamında Hükümdarın Asli Bir Vazifesi:
İstihbarat (Yusuf Has Hacib ve Nizamü'l Mülk Evreninde)*

bunlar, keşif seferleri ve yıpratma savaşları idi. Ele geçirme planları yapılan ülkelerin önceden küçük birliklerle gözden geçirilmesi, bu memleket ne kadar uzak olsa da ilk şart idi ve akıncılar vasıtası ile düzenlenen keşif mahiyetindeki seferler, bazen yıllarca sürerdi. Ayrıca Türk ülkesini güven altında tutmak ve ani baskınları önlemek amacıyla etrafı gözcüler dikerek, erken haber almayı sağlayan içinde daimi nöbetçilerin bulunduğu yerler inşa ederdi (Kafesoğlu, 2009:281). Yusuf Has Hacib, Müslüman Türk devlet adamı kimliğiyle yazdığı eserde İslami değerler ön plana çıkmasına rağmen, devlet yönetimi ve harp tekniklerine dair verdiği bilgiler eski Türk devlet anlayışını ve askeri geleneğini yansıttığı muhakkaktır.

Nizamü'l Mülke göre ise büyük yolların önemli noktalarına ribatlar yapmak sultanın başlıca vazifelerindedir. Stratejik mevkilerde kurulan bu ribatlar askeri amaçla da kullanılırdı (Bahar, 2009:64). İstihbaratın en önemli unsurlarından olan güvenilir haberleşmenin düzenli ve hızlı yapılabilmesi için yollar üzerinde karakollar ve daimi kontrolü gerektiren yerlerde kontrol için Ribatlar kurulurdu. Ayrıca imparatorlukta “peyk”ler ve “perende”lerden kurulu çabuk haber alma teşkilatı, muntazam ulak şebekesi, askeri ve ticari yollardaki karakollar ve asayişin sürekli olarak korunması gereken yerlerdeki “ribat”lar gizli istihbaratın merkezleri olmuştu ve hükümet teşkilatının tamamlayan unsurlardı (Kafesoğlu, 2007:369). Fuad Köprülü bu konu hakkında yeni bir yorum getirerek, “*bu ribatların içinde veya dışında ateş kuleleri vasıtasıyla, düşmanın herhangi bir hareketi derhal bütün İslam memleketlerine bildiriliyordu. Bu konu hakkındaki bilgiler mübalağalı olsa da süratli bir haberleşme sisteminin olduğu muhakkaktır*” demektedir (Sönmez, 2010:298).

Selçuklu sultanları arasında sadece Alp Arslan’ın devletin posta ve istihbarat işlerine bakan Divan-ı Berid’e çok önem vermemesi, özellikle istihbarat kısmını büsbütün kaldırması o dönem devlet adamlarınca tenkit edilir. Alp Arslan zamanında Nizamü'l Mülk’ün bütün ısrarlarına rağmen tarihi kaynakların ifadelerine göre casusluk ve casuslardan nefret eden Alp Arslan bu divanın istihbarat kısmını kaldırmıştır (Pehlivanlı, 2002:31). İstihbaratın Alp Arslan tarafından kaldırılmasına denk gelen bir takım olaylar istihbarat teşkilatının ne denli önemli olduğunu gözler önüne sermektedir. Selçuklu İmparatorluğu içinde İsmaililer’in uzun müddet gizli faaliyette bulunduktan sonra birden bire o kadar kuvvetli ve geniş bir teşkilat halinde ortaya çıkmalarını, o devrin tarihçileri Berid Teşkilatının ortadan kaldırılmasına atfederler (Köprülü, 2003:81). Alp Arslan istihbarat teşkilatının sakat taraflarını anlatmak bakımından verdiği şu cevap tarihi olaylara da uygundur: “*Bana dost olanlar, bu istihbarat memurlarına pek tabii önem vermezler, hâlbuki düşmanlarım, maddi ve manevi her vasıtaya başvurarak, onunla anlaşırılar. O da bana, dostlarımı düşman ve düşmanlarımı dost gösterecek haberler verir. İyi ve kötü sözler, ok gibi tesirlidir; tekrar edilirse insanı dostlarından soğutur ve düşmanlarına ısındırır. Bunun neticesi olarak da dostlar uzaklaşır ve düşmanlar insanın etrafında kalır*” (Köprülü, 2003: 82). Alp Arslan bu sözleriyle istihbarata bakış açısını ortaya

*Ortaçağda İhtiyat Bağlamında Hükümdarın Asli Bir Vazifesi:
İstihbarat (Yusuf Has Hacib ve Nizamü'l Mülk Evreninde)*

koymuş ve gerekçelerini belirtmiştir. Aslında Sultan günümüzde de üzerinde durulan çok önemli bir meseleye parmak basmış, istihbaratın hukukuna işaret etmiştir. Sultan Alp Arslan'ın söylediği sözlerden nereye kadar, nasıl ve ne şekilde istihbarat yapılacak ve bilgiler ne amaçla, ne şekilde kullanılacaktır meselesine önem verdiğini anlamaktayız. Ayrıca istihbarat elemanlarının görevlerini istismar edeceği noktasından şüpheli bir şekilde meseleye yaklaşmaktadır. Sultan Alp Arslan bu düşüncesinde haksız olmadığı gibi ortaya koyduğu çözüm şeklini de kabul etmek mümkün değildir. Yetkili bir devlet başkanı olarak istihbaratçıların görevini kötüye kullanmalarını önleyebilecek tedbirler alınabilecek durumdadır. İstihbarat teşkilatında teşkilat içi kontrolü sağlayarak istihbarat elemanlarını başka istihbaratçılarla takibe alarak görevin kötüye kullanılması engellenebilirdi (Pehlivanlı,2002:32). Keza muktedir bir hükümdar olan Alp Arslan'ın Bâtıniler tarafından suikast sonucu ölümünden sonra istihbaratla ilgili bu zafiyeti ortadan kaldırmak adına istihbarat teşkilatı yeniden devlet teşkilatındaki yerini almıştır. Belki de Sultan Alp Arslan bu teşkilatı ortadan kaldırmasaydı Bâtıniler'in önüne geçilebilecekti.

Günümüzde bu dönem ile ilgili çalışan araştırmacılar arasında Sultan Alp Arslan'dan sonra teşkilatın yeniden canlandırılıp canlandırılmadığı konusunda görüş ayrılıkları vardır. İbrahim Kafesoğlu, "*Sultan Alp Arslan tarafından ortadan kaldırılan Berid teşkilatının Nizamü'l Mülk'ün bütün ısrarlarına rağmen Melikşah devrinde yeniden kurulduğuna ilişkin kesin deliller yoktur*" diye yazmaktadır (Aydın,2011:63). Fuad Köprülü ise aynı kanaatte değildir. Köprülü "...*bu kadar kuvvetli ve geniş bir imparatorluk idaresinde, merkezi idareler ile vilayetler ve Büyük Sultan ile diğer prensler arasında süratle haberleşmeyi sağlayacak resmi posta teşkilatının ve her türlü istihbarat vasıtalarının (piyade postacılar, ateş kuleleri vs.) bulunmamasına hiçbir zaman ihtimal verilemez*" (Köprülü,2003:82) demektedir ve verdiği örneklerle bu fikrini pekiştirmektedir. Mehmet Altay Köymen ise aksi kanaattedir. Köymen, "*Mamañih, Melikşah zamanında istihbarat ve devlet posta teşkilatının tekrar faaliyete geçtiği anlaşılıyor*" diyerek istihbarata dair düşüncelerini dile getirmiştir (Bahar,2009:52). Mehmet Altay Köymen'in ve Fuad Köprülü'nün düşündüğü gibi, kudretli bir devlet olan Büyük Selçuklularda Posta teşkilatının Alp Arslan zamanında ortadan kaldırılması, sonraki dönemlerde de bu teşkilatın olmadığı anlamına gelmez. Alp Arslan dönemini istisna olarak saymak gerekir. Çünkü Alp Arslan muktedir ve kuvvetli bir hükümdar olarak devleti posta teşkilatı olmadan da yönetebilecek kudretteydi. Nitekim Alp Arslan'ın ölümü Bâtıniler'in suikasti sonrası olmasıyla istihbaratın öneminin anlaşılması ve istihbaratı bir ihtiyaç olarak gören Nizamü'l Mülk'ün devlet yönetiminde güç kazanması sonucunda, teşkilatın yeniden devlet teşkilatında ki yerini aldığını söylemek mümkündür.

Yusuf Has Hacib istihbarat tekniği olarak casusların ve düşman askerinin yakalanmasının gerekliliği üzerinde durmuş "*daha önce dil yakalamaya gayret*

*Ortaçağda İhtiyat Bağlamında Hükümdarın Asli Bir Vazifesi:
İstihbarat (Yusuf Has Hacib ve Nizamü'l Mülk Evreninde)*

etmeli ve bu dilden düşmanın durumunu öğrenmeye çalışmalıdır'' (Yusuf Has Hacib, 1998: 174) diyerek istihbaratın en önemli konusuna değinmiştir. Bu beyitte geçen "dil yakalama" tabiri düşman hakkında bilgi alabilecek casus veya asker ele geçirmedi ki bu istihbaratın asıl mevzuunu oluşturmaktadır. Burada kullanılan "til" sözcüğü beyitlerde açık bir şekilde istihbarat için elde edilen bilgi veya istihbarat için ele geçirilen düşman esiri anlamlarında kullanılmıştır (Gökalp,2014:60). Kutadgu Bilig'de zikredilen birçok askeri savaş taktiğine yönelik bilgilerin yanında istihbarata dair bilgilerin olması bize Türk devletlerinde istihbaratın olduğu bilgisini vermekte, aynı zamanda eserin yazıldığı dönemin devleti olan Karahanlılarda da bu konunun önemli olduğuna işaret etmektedir. Yusuf Has Hacib istihbarat hakkında bilgi verirken en başta ihtiyatlılığa vurgu yapmış hepsinin başında ve sonunda bu konuya temas etmiş, ihtiyatlılık istihbaratında önüne geçmiştir. Zira bu mevzuya dikkat edilmediğinde edilen istihbaratın da harp nizamında boşa gayret olacağına dikkat çekmiştir.

Nizamü'l Mülk, siyasetnamesinde istihbarat teşkilatında görev alacak elemanlarda bulunması gereken vasıfları ve onların ne gibi özelliklere sahip olmaları hakkında da bilgi vermektedir. Ona göre; "Bu iş çok nazik ve üstün bir iştir. Bu iş haklarında şüphe bulunmayan ve gayesi ile meşgul olmayan kimselerin eline, diline ve kalemine bırakılmalıdır. Zira memleketin salaha kavuşması ve fesada uğramaması onlara bağlıdır" (Nizamü'l Mülk, 2013: 46). Bunun yanında o devrin eserlerinde istihbarat elemanlarının gelişi güzel seçilmemesi gerektiği, ahlaki faziletlere sahip olması gerektiği de belirtilmekteydi. Casuslar, Sultan ya da Selçuklu Devleti'nin veziri, istihbarat işlerinden sorumlu üst düzey memur tarafından atanırdı. Nitekim büyük vezir bu konuda da "casus, başkası tarafından değil, doğrudan doğruya sultan tarafından atanmalıdır. Onların getirdiği gizli bilgileri yalnız Sultan bilmelidir. Bu iş için haklarında şüphe bulunmayan, güvenilir ve sultana büyük bir sadakatle bağlı kimselere verilmelidir. Casuslar görev yaptıkları bölgeyi ve o bölge insanını iyi tanıyan, onların konuştuğu dili bilen, ağzı sıkı zeki ve soğukkanlı olmalıdırlar" (Kesik,2014:113) demektedir. Bu bilgiden istihbarat için verilen bilgilerin yanında Nizamü'l Mülk'ün istihbarat için çalışacak kişileri seçmekte hükümdarlara psikolojik ve karakter tahlili yapmaları gerektiğini söylemesi casusluk için seçilecek kişilerin özelliklerini saymasından anlaşılmaktadır.

Teşkilat elemanlarının görevlerini suiistimal etmemeleri içinde gayet tabii tedbirler alınmalıydı. Bu tedbirlerin başında istihbarat elemanlarının kendi maddi menfaatlerinin önüne geçilmesi için maaşlarının eksiksiz verilmesi gerekirdi. Nizamü'l Mülk siyasetnamesinde bu konu ile ilgili şöyle diyordu; "...Gönül rahatlığı ile hadiseleri bildirmeleri için ücret ve aylıkları hazineден emre amade kılınmalıdır" (Nizamü'l Mülk,2013:46).Bunun yanında istihbarat elemanlarının suiistimalini önlemek için istihbarat elemanlarının başka elemanlar tarafından kontrollerinin gerekliliği şarttır. Bütün bu tedbirlere rağmen bazı istihbarat ele-

*Ortaçağda İhtiyat Bağlamında Hükümdarın Asli Bir Vazifesi:
İstihbarat (Yusuf Has Hacib ve Nizamü'l Mülk Evreninde)*

manlarının kendi maddi menfaatlerini temin etmekten başka bir şey düşünmedikleri anlaşılmaktadır. Bu tip memurların zaman zaman merkezi yalan haberlerle oyalamaya çalıştıkları görülmektedir(Pehlivanlı,2002:33). İstihbarat elemanlarının görevlerini yaparken şüphe çekmemek için hangi iş, sanat, meslek erbabı olarak hareket ederek gizliliği sağlayacakları da belirtilmektedir. İstihbaratçılar “*tüccar, seyyar, sufi, derviş, satıcı, elçi vs*”. kılığında ülkenin çeşitli yerlerine giderek olan biteni hükümdara bildirmelerinin gerekliliği vurgulanmıştır(Aydın,2011:65).

İstihbarat teşkilatı ve elemanlarının oldukça geniş görevleri vardır. İç istihbarat görevi kaynaklardan anlaşıldığı üzere bu teşkilata yüklenmiş durumdaydı. Ülkenin her tarafındaki kumandanların, valilerin, kadıların ve maliye memurlarının hal ve hareketlerini takip etmekteydiler. Bu kişilerin hükümdara karşı besledikleri niyetlerini merkeze bildirmekteydiler(İyiat,2008:28). Resmi teftiş vazifelerinden başka Sultanın hususi casusluğu görevini de ifa etmektedirler. Melikşah ve Nizamü'l Mülk'ün hususi casuslar kullandıkları bilinmektedir. Mesela Sultan Melikşah'a oğlu Davud'un ölümü esnasında içki ve eğlence tertipleyen İbn Behmenyar'ı, Sahib-i Berid bildirmiştir(Bahar,2009:64). Bu hususi casuslar vezirleri dahi kontrol etmek için kullanılmaktaydı. Çünkü Büyük Selçuklu sultanları, vezirlerin yönetim biçimlerini yakından izleyerek gözetim ve denetim altında tutarak, muhtemel kötü durumların önüne geçmek istiyorlardı. Bu denetimi, memur aracılığı ile yaptığı gibi kişisel olarak da yapabiliyorlardı. Sultanların resmi olduğu kadar gayr-ı resmi olarak da vezirlerin faaliyetlerini kontrol altında bulundurdıklarını, bilhassa saray görevlilerinin istihbarat ile görevlendirildikleri muhakkaktır (Taneri,2015:252-253). Bütün bunların yanında özel istihbarat için saraydaki görevlilerin de devlet adamları tarafından kullanıldığını, yine istihbarat elemanlarının bazı yolsuzluk yapan devlet adamları tarafından kandırılmaya çalışıldığı, raporları kendi istekleri doğrultusunda yazdırmaya çalıştıkları da görülmekteydi. İstihbarat elemanları ise raporları bir yandan onların istekleri doğrultusunda yazmakta diğer bir yandan da olayın aslını gizli bir yolla devletin merkezine bildirmekteydi.

Büyük Selçuklularda, İstihbaratın en önemli kısmı olan dış istihbarattan da bahsetmek gerekir. Dış istihbaratın en önemli kısmını oluşturan elçilerdir. Elçilerin görevi, haber almak ve mektup göndermek dışında gizli vazifelerini de yerine getirmektir. Elçiler gerek askeri gerek stratejik istihbarat faaliyetleri için önemli bir unsur olmuş, Nizamü'l Mülkte bu elçilerin görevini ve önemini yazdığı siyasetnamesinde belirtmiştir. Elçiler, ordunun herhangi bir sefer esnasında yollar ve boğazlardan kolaylıkla geçip geçemeyeceği, o günün şartlarında ordu için stratejik bir madde olan otun nerelerde bulunup bulunmadığı gibi hususlarda bilgi verirdi. Bunun yanında hedef alınan ülkenin asker sayısının tespiti alet ve teçhizatının miktarını da istihbar etmekle görevlidirler. Nizamü'l Mülk hedef alınan ülkenin yönetimi ve yöneticileri ile memurları hakkında bilgi toplama görevinin de elçilere ait olduğunu bildirmiştir. Hedefteki kişilerin kim oldukları, şahsiyetleri, gibi konu-

*Ortaçağda İhtiyat Bağlamında Hükümdarın Asli Bir Vazifesi:
İstihbarat (Yusuf Has Hacib ve Nizamü'l Mülk Evreninde)*

larda bilgi toplayarak bugünkü gibi bir bakıma biyografik istihbarat faaliyetlerinde bulunuyorlardı. Nizamü'l Mülk elçilerin tespit ettiği bu bilgilerin ne maksatla kullanılacağını da açıklamaktadır. Ona göre “... Bir vakit olurda onu ele geçirmek veya onunla düşmanlık etmek veya kusurunu yakalamak isterlerse, onun ahvaline vakıf olunca, o işin tedbirlerini düşünürler, iyi ve kötü yönlerini bildiklerinden işi gereği gibi ele alırlar...” (Nizamü'l Mülk,2013:68). Yani hedef ülke ve hükümdarı hakkında edinilen bu bilgiler o hükümdarın ele geçirilmesi veya ona karşı alınacak tedbirlerde rol oynayacaktır. Bunun yanında Selçuklular döneminde elçilere karşı çok dikkatli davranılmakta ve açık verilmemeye gayret gösterilmekteydi.

Son olarak Yusuf Has Hacib de açık bir şekilde ifade etmese de elçilik kurumunun istihbaratı yönünü ele almıştır. Kutadgu Bilig’de elçilik “yalvaç” olarak tanımlanmakta, onda bulunması gereken özelliklerini birçok yönden açıklarken lisan bilmesinin gereğini vurgulamış, “onlar lisanla çeşitli şekilde konuşmasını ve birçok şeyleri gizlemesini de bilmelidirler” diyerek elçinin gizli görevi olan haber alma, yani istihbarat yönüne değinmiştir(Sarıca,2008:96).

SONUÇ

Verilen bilgilerden anlaşılan Yusuf Has Hacib’in Kutadgu Bilig’inde ve Büyük Selçuklu veziri Nizamülmülk’ün Siyasetnamesinde geçen istihbarata dair bilgiler bu eserleri yazarlar tarafından çok önemli görülmüş ve devletin nezdinde hükümdarın sahip olması gereken vasıflar arasında gösterilmiştir. Öyle ki yukarıda zikredilen tarihçilerin Sultan Alparslan’ın istihbaratı geri plana dair atmasına dair ihtilafli görüşleri bile konunun önemini anlatmaktadır. Nitekim bu konunun önemi de Sultan Alparslan’a veziri tarafından anlatılmış, buna rağmen ihmal edilen teşkilat nihayet Sultan Melikşah döneminde tekrar eski önemine kavuşmuştur.

İki farklı zaman ve mekânda yaşamış ancak devlet hayatında dair yazdığı eserlerinde şüphesiz benzerlik olan iki büyük devlet adamının verdiği bilgilerden istihbaratın Türk devletleri için önemi açıkça görülmektedir. Yusuf Has Hacib ve Nizamü'l Mülk verdikleri malumatlarla modern anlamda istihbarat teşkilatlanmasından bahsetmeseler de verdikleri bilgiler ve örnekler Ortaçağ devlet anlayışı için yerinde tespitler olmuştur. Bu bilgiler ışığında devlet mekanizmasında istihbaratın vazgeçilmez bir unsur olduğu anlaşılmış, bu vaziyet üzere tedbir alınarak istihbarat teşkilatı şekillenmiştir. Ortaçağlarda hükümdar için öneminden bahsettiğimiz istihbarat ve istihbarat faaliyetleri, modern dünya için de devletlerin varlığını korumak için politikalar ve stratejiler üretmek için kullandığı araç haline gelmiştir. Bu açıdan günümüz penceresinden iki büyük devlet adamının verdiği bilgilerle Ortaçağ’a baktığımızda onların haklılığını görmek zor olmasa gerektir.

KAYNAKÇA

- AKSAL, Sadri, Maksudi, Türk Tarihi ve Hukuk, TTK Yayınları, Ankara, 2014.
- AYDIN, Nurullah, *Osmanlı İmparatorluğunda İstihbarat*, Paraf Yayınları, İstanbul, 2011
- BAHAR, İlhan, *Teşkilatı Mahsusa Mit ve İstihbarat Örgütleri*, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2009
- GÖKALP, Haluk, “Bir Askerlik Terimi Olarak Til/Tıl/Dil ile Kurulan Unutulmuş Deyimler”, International Journal of Language Academy, 2/3, 2014
- HAREKÂT, İbrahim, “Berid Maddesi”, İslam Ansiklopedisi, Cilt 5, s.498-501,1992
- İYİAT, Bora, *Hunlardan Günümüze Türk Derin Devleti*, Kripto Yayınları, Ankara, 2008
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2009
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Yayınları, 2016, İstanbul
- KESİK, Muharrem, *At Üstünde Selçuklular: Türkiye Selçuklularında Ordu*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014
- KILINÇ, Aziz, *Vasiyet-nâmelerde Dikkat Çekilen Bir Konu: İlim.I. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumu*, (23-26 Ekim), Isparta,2008
- KÖPRÜLÜ, Mehmet, Fuat, *Türk İslam Devletlerinde Resmi Posta ve İstihbarat Teşkilatı*, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, S.72-77, 2003
- NİZAMÜ'L MÜLK, *Siyasetname*, çev. Mehmet Altay Köymen, TTK Yayınları, Ankara, 2013
- ÖZBEK, Süleyman, *Siyasetnâme Özellikleri Açısından Râhatü's-Sudûr'un Değerlendirmesi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.9, Sayı 2, s.147-162,2007.
- ÖZBEK, Süleyman, Zübdetü Keşfü'l Memalik'de Türk Devlet Telakkisinin Yansımaları, G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, Prof. Dr. Reşat Genç Özel Sayı I-II, s.82-93, 2009
- ÖZER, Yusuf, “Terörizmle Mücadelede İstihbaratın Rolü”: Kültürel İstihbarat Konsepti, İ.G.Ü.S.B.D., Cilt 2, s.51-80, 2015
- PEHLİVANLI, Hamit, “Büyük Selçuklularda İstihbaratçılık”, Bilge, Sy.27, s.31-35, 2000
- PEHLİVANLI, Hamit, “Eski Türkler ve Selçuklularda İstihbaratçılık”, Türkler, C.V, s.279-285
- SARICA, Bedri, “Kutadgu Bilig'de Komutan ve Ordunun Nitelikleri”, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 37, Erzurum,2008
- SÖNMEZ, Selami, “Ortaçağ Türk-İslam Dünyasında Kervansarayların (Hanlar-Ribatlar) Fonksiyonları”, A.Ü. Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi, 2010
- TANERİ, Aydın, *Türk Devlet Geleneği*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2015, İstanbul.
- TAŞ, İbrahim, “Kutadgu Bilig'in Teorik Yapısı”, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 5/3, 2010
- YUSUF HAS HACİB, *Kutadgu Bilig*, Çev. Reşit Rahmeti Arat, TTK Yayınları, Ankara, 1998
- ZEYDAN, Corci, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, Cilt 1, çev. Nejdet Gök, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012